

Kinderen van de verlichting

Het ontstaan van het moderne mensbeeld

Het begrip verlichting wordt vaak wat al te simpel gebruikt. Maar achttiende-eeuwse denkers die bewust over hun eigen tijdperk nadachten, zoals Kant en Condorcet, gebruikten het begrip in algemene zin en zeker niet uitsluitend voor hun eigen tijd.

Verlichting is de bevrijding van de mens uit de onmondigheid waaraan hij zelf schuld draagt, verklaart Kant in zijn fameuze essay *Wat is Verlichting?* uit 1784, waarbij hij zijn eigen tijd weliswaar typeert als een periode van verlichting, maar dat woord nadrukkelijk als werkwoord gebruikt. Er is, zo meent hij, een proces in gang gezet dat op den duur tot een verlichte tijd zou kunnen leiden. En Condorcet beziet in zijn boeiende boek *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, dat dateert uit 1795 en nog niet zo heel lang geleden in het Nederlands is vertaald als *Over de vooruitgang van de menselijke geest*, de ontwikkeling van de mens als een permanent proces van bevrijding.

Omdat de macht van de priesters in het oude Griekenland beperkt bleef, schrijft Condorcet, kon de menselijke geest er ongehinderd zijn gang gaan en maakten filosofie en wetenschap een bloeitijd door. De heerschappij van de Romeinen luidde een periode van betrekkelijke stilstand in, ook weer vanwege de grote invloed van de godsdienst, die zich paarde aan de dictatoriale neigingen van de Romeinse leiders.

Condorcet zag de komst van het christendom als een desastreuze zaak. Het bedrog van de priesters voerde de boventoon, de scholastiek vertraagde de vooruitgang, de geest van onderzoek werd gevreesd en gedwarsboomd. Een spaarzaam lichtpunt in deze duistere periode was de Arabische wetenschap, die gedurende de late middeleeuwen de toorts der wetenschap brandende hield, in de tijd dat het religieus fanatisme van de islam zelf tot bedaren was gekomen. Pas in de renaissance werd volgens hem de noodlottige invloed van het christendom een halt toegeroepen.

Verlichting is voor denkers als Kant en Condorcet dus eigenlijk een begrip waarmee ze over hun eigen tijd heen kijken. Ook eerder kunnen er al verlichtende ontwikkelingen hebben plaatsgevonden. En die ontwikkelingen zijn in hun tijd ook zeker nog niet tot een einde gekomen. Ze hopen op meer verlichting in de toekomst, in het onderwijs en de gezondheidszorg bijvoorbeeld, of in de politiek. Wel meenden ze dat hun eigen tijd, de achttiende eeuw, een bijzondere plaats innam in dat gedurige proces. Ze zagen hun eigen tijd als een periode van stroomversnelling. Rond het jaar

1700, wellicht zelfs al wat eerder, begon de intellectuele elite van Europa te beseffen dat er veel veranderd was. 'Finis saeculi novam rerum faciem aperuit,' noteerde Leibniz in zijn korte geschrift *Status Europae incipiente novo saeculo*, toen de achttiende eeuw nog maar net onderweg was: 'Aan het einde van de eeuw hebben de dingen een nieuw aanzicht gekregen.'

De nieuwe wetenschap

Er waren eental ontwikkelingen die tot het ontstaan van dat 'nieuwe gezicht' bijdroegen. Die ontwikkelingen hadden hun wortels vaak al in eerdere tijden, maar ze kwamen in de loop van de zeventiende eeuw duidelijk op een uiterst explosieve manier bij elkaar. De belangrijkste factor was ongetwijfeld de spectaculaire vernieuwing van het wetenschappelijk wereldbeeld. De traditionele aristotelisch-christelijke natuuropvatting, waarbij de natuur werd geïnterpreteerd als een door innerlijke krachten bezielde geheel, werd ondergraven en vervangen.

'Rond het jaar 1700, wellicht zelfs al wat eerder, begon de intellectuele elite van Europa te beseffen dat er veel veranderd was'

Drie grote denkers legden het theoretische en filosofische fundament voor een nieuwe manier van kijken: Galileo Galilei, Francis Bacon en René Descartes. Galilei verklaarde dat het boek der natuur was geschreven in de taal van de wiskunde; hij was een pionier achter de mathematisering van de natuurwetenschap. Francis Bacon voorzag de nieuwe wetenschappelijke methodiek van een passende terminologie. Hij schreef het *Novum Organum*, een methodisch handboek voor de nieuwe wetenschap waarin de inductieve methode werd bepleit, die de natuur zelf door middel van herhaalbare experimenten liet spreken. De wetenschap werkt vandaag de dag in wezen nog altijd volgens de door Bacon geformuleerde normen. René Descartes haalde het oude denken verder onderuit. Hij ontwierp een intelligent filosofisch raamwerk voor het nieuwe wereldbeeld. Niet alleen voerde hij de mathematisering van de

Jabik Veenbaas is auteur van het boek *De Verlichting als kraamkamer* en vertaler van tal van filosofische meesterwerken uit de tijd van de verlichting.

De 'Hollandse' Verklaring van de rechten van de mens en de burger, afgekondigd op 31 januari 1795 in Den Haag. Prent uit 1795 door Theodoor Koning, naar een tekening van Jacobus van Meurs. Uitgever Willem van Vliet. Collectie Rijksmuseum.

natuurwetenschap tot in al haar consequenties door, hij bedacht ook een alomvattend wijsgerig stelsel waarin de nieuwe wetenschap harmonisch was opgenomen.

Men zegt wel dat het wereldbeeld mede door toedoen van deze denkers langzamerhand *mechaniseerde*; dat zij ervoor zorgden dat het heelal in toenemende mate werd gezien als een volgens mechanische wetten functionerende machine. Maar de nieuwe wetenschap ontleende haar overtuigingskracht vooral ook aan haar indrukwekkende resultaten. De zeventiende eeuw werd een eeuw vol baanbrekende ontdekkingen. Galilei, al genoemd, toonde door middel van empirisch onderzoek de juistheid aan van de heliocentrische theorie van Copernicus. En ook op andere terreinen werd enorme vooruitgang geboekt. Zo publiceerde de Engelse geleerde William Harvey in 1628 een boek over zijn ontdekking van de bloedsomloop. Een andere grote naam was Antoni van Leeuwenhoek, die met zijn verfijnde microscopen tal van belangrijke ontdekkingen deed: in 1674 de rode bloedcellen, in 1676 de bacteriën en in 1677 de spermatozoa.

Galileo demonstreert nieuwe astronomische theorieën op de Universiteit van Padua. Schilderij uit 1873 door Félix Parra. Bron: Museo Nacional de Arte, Mexico City.

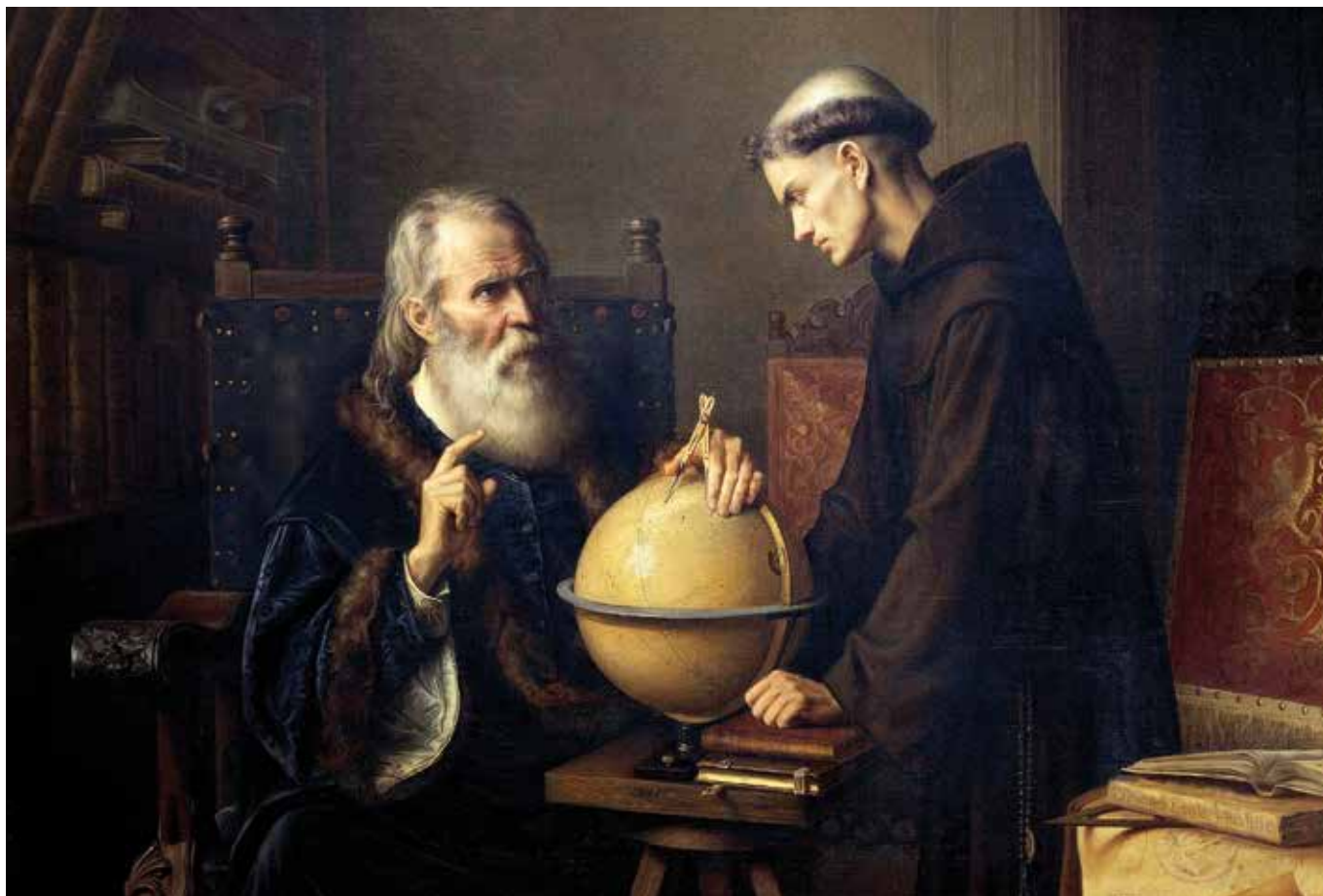
Geheimen van het universum

De grootste triomfen werden behaald door Isaac Newton, die in 1687 zijn grote werk *Philosophiæ naturalis principia mathematica* uitbracht ('De wiskundige beginselen van de natuurfilosofie',

waarbij de 'natuurfilosofie' de indertijd gebruikelijke term was om de 'natuurwetenschap' aan te duiden). Met zijn bewegingswetten en de wet van de zwaartekracht leek hij de geheimen van het hele universum te hebben ontraadseld.

Galilei, Bacon en Descartes legden dus de theoretische grondslag voor een nieuwe manier van kijken. Je kunt stellen dat de manier van kijken in deze eeuw ook letterlijk veranderde. In 1608 patenteerde een brillenmaker uit Middelburg, Hans Lipperhey geheten, een nieuwe uitvinding: de verrekijker (overigens wordt ook de naam Zacharias Jansen wel in dit verband genoemd). Deze uitvinding leidde tot nieuwe uitvindingen: die van de telescoop en de microscoop. Beide instrumenten stelden de mens in staat om dingen waar te nemen die met het blote oog niet zichtbaar waren: de telescoop de dingen die voor dat blote oog te ver weg lagen, de microscoop de dingen die daarvoor te klein waren.

Galilei maakte gebruik van de vinding van Lipperhey om telescopen te bouwen en hij gebruikte die telescopen om de manen van Jupiter waar te nemen en om de theorie van Copernicus te bevestigen. Van Leeuwenhoek gebruikte de microscopen om kleine vormen van organisch leven te zien en te beschrijven. Ook daarmee tastten ze het traditionele wereldbeeld aan. Wanneer je het heelal in kijkt en daar planeten en zelfs verre sterren waarneemt, betekent dit dat je aan de traditionele

Bijbelse waarheden kunt gaan twijfelen en zelfs dat je het begrip 'hemel' kunt gaan relativiseren. En wanneer je ziet dat er overal om ons heen sprake is van klein organisch leven dat we normaliter niet kunnen waarnemen, zal dat je geloof aan een door spoken en heksen bevolkte omgeving doen verminderen. Zo valt bijvoorbeeld te verklaren dat Spinoza in zijn uit 1670 daterende *Theologisch-politiek traktaat* de spot drijft met de stilstaande zon uit het Bijbelboek Jozua, en dat Balthasar Bekker in zijn boek *De betoverde wereld*, dat rond 1692 uitkwam, het geloof in heksen en spoken en zelfs in de duivel belachelijk maakt.

Protestantse rebellie

De nieuwe wetenschap was niet de enige factor die de vernieuwing aanzwengelde. In het beperkte bestek van dit artikel ga ik in vogelvlucht de andere grote vormende elementen langs. Ook de geest van het protestantisme, die het kritisch denken binnen het christendom stimuleerde, stoomde Europa klaar voor het tijdperk van de verlichting. Als gevolg van de protestantse rebellie ontstonden er zelfs enkele staten waarin een relatief grote vrijheid van geloven en denken heerste: de Republiek der Nederlanden was zo'n staat, maar ook het Engeland van na de *Glorious Revolution* van 1688. Verder hadden de vele avonturen van de ontdekkingsreizigers niet alleen de fysieke, maar ook de geestelijke horizon van Europa verbreed. De uitvinding en de perfectionering van de boekdrukkunst hadden ervoor gezorgd dat het wetenschappelijk debat werd bevorderd en de vrijheid van onderzoek en publicatie werden vergroot. Je zou deze elementen moeten zien als rivieren, die samenvloeiden in de machtige stroombedding van de renaissance.

De Europese renaissance had al vanaf de vijftiende eeuw nieuwe waardering getoond voor de klassieke oudheid. Europa was zich kritischer gaan verhouden ten opzichte van het christelijke erfgoed en grotere aandacht gaan geven aan de mens en zijn aardse omgeving. Eind zeventiende eeuw zien we hoe de Europese cultuur zich van lieverlees losmaakt van die renaissance, van die verering voor de klassieke oudheid. De Europese bescha-

ving begon op eigen benen te staan en nieuw elan te ontwikkelen.

Het traktaat van Leibniz dat hierboven al werd genoemd, legt getuigenis af van dat nieuwe elan, dat nieuwe zelfvertrouwen. De opkomst van de nieuwe, empirische natuurwetenschap was, zoals ik eerder al schreef, de belangrijkste bepalende factor. Het succes van die wetenschap, van de nieuwe manier van denken en kijken, vergrootte het Europese zelfvertrouwen in hoge mate. De klassieke oudheid had veel tot stand gebracht, maar de ontdekkingen van lieden als Harvey, Van Leeuwenhoek en Newton bewezen dat de contemporaine Europese wetenschap die van de klassieken de baas was.

Vooral Newton inspireerde de achttiende-eeuwse denkers. Hume probeerde voor de sociale wetenschappen te doen wat Newton voor de natuurwetenschappen deed. Voor D'Alembert, de auteur van de inleiding van de beroemde *Encyclopédie*, dat verlichtingsmonument, waren Bacon en Newton de grote helden. En Immanuel Kant probeert in zijn fameuze *Kritiek van de zuivere rede* een kentheorie te formuleren die Newtons natuurwetenschappelijke inzichten van een filosofisch fundament voorziet.

De keerzijde

Maar het nieuwe elan had een keerzijde. Het succes van de nieuwe wetenschappelijke methode zoals die door denkers als Bacon gestalte was gegeven, die van inductieve afleiding op basis van herhaalde experimenten, bewerkstelligde een geestelijke houding die kritisch stond tegenover manieren van denken waarin die inductieve methodiek niet werd toegepast. Het nieuwe elan paarde zich dus aan scepsis.

Het eerste mikpunt van die scepsis was wel het christelijke geloof, dat ook wetenschap had menen te kunnen bedrijven op basis van de Bijbel. Het tweede mikpunt was de dogmatische rationalistische filosofie uit de zeventiende eeuw, de filosofie van mensen als Descartes, Spinoza en Leibniz. Zij hadden de pretentie gehad dat ze zaken als het bestaan van God of het bestaan van de menselijke ziel met rationele argumenten konden bewijzen. ►

De verrekijker is een Zeeuwse uitvinding. Deze dateert uit de periode 1650-1750 en is in de jaren zestig van de vorige eeuw gevonden tijdens opgravingen van kasteel Haamstede. Bijzonder is dat de kijker ook een kompas bevat. Foto: Rijksdienst Cultureel Erfgoed.

Antoni van Leeuwenhoek en zijn microscoop. Olieverfschilderij uit 1912 door Ernest Board. Collectie Wellcome Library, Londen.

Ook Descartes, een van de theoretici die de middeleeuwse scholastiek de genadeklap hadden gegeven en de man die zelf voorgaf zijn filosofie vorm te geven vanuit een systematische twijfel, ontkwam niet aan dit oordeel. Ook hij had dogmatisch-rationalistische redeneringen gebruikt, bijvoorbeeld bij zijn godsbewijs. De verlichtingsfilosoof D'Alembert schreef in zijn inleiding bij de *Encyclopédie* dan ook dat we 'Descartes met zijn eigen wapens moeten bestrijden'.

De oude antwoorden op de grote levensvragen leken hun tijd te hebben gehad. Maar konden er ook nieuwe worden gevonden? De twijfel van Descartes keerde met verdubbelde kracht terug in de verlichting en greep diep in in het geestelijk leven van de achttiende-eeuwse denkers. Heel duidelijk zien we dat bij David Hume, een sleutelfilosoof uit het tijdperk. In zijn *A Treatise of Human Nature* (1739-1740), in het Nederlands vertaald als *Traktaat over de menselijke natuur*, vertelt hij hoe hij twijfelt aan alles wat de rede houvast geeft en hoe hij door zijn twijfel naar de rand van de afgrond werd gedreven: 'Deze vragen brengen mij

totaal in de war, en ik begin mij te verbeelden dat ik in de meest wanhopige toestand verkeer die men zich voor kan stellen, omgeven door totale duisternis en beroofd van het gebruik van alle ledematen en geestesgaven.'

Spirituele redding

Hume bewoonde een filosofische wereld waarin niet alleen het geloof, maar ook de rede voorgoed in zwaar weer is geraakt. De laatste grote illusie van de denkers, de illusies dat de rede spirituele redding kon bieden, was ten einde gekomen. Hume vindt zijn remedie in de natuur, in de gewoontes waarin de mens zijn hartstochten tot rust brengt. De rede zorgt voor verwarring, de natuur biedt uitkomst: hij gaat eten, zoekt zijn vrienden op, speelt een spelletje Triptrak, en zo maakt de beklemming van lieverlee plaats voor gevoelens van vrediger aard. Humes op gewoontevorming geënte ethiek en zijn politieke conservatisme zijn direct met deze strategie te verbinden.

De dubbele beweging van Hume – belanden in een sceptische impasse als gevolg van je kritiek op het oude dogmatische rationalisme en vervolgens een uitweg uit die impasse zoeken waarbij de natuur een hoofdrol speelt – zien we bij alle grote achttiende-eeuwse denkers terug. Julien Offray de La Mettrie vindt een remedie in het consequente materialisme. Bij hem is zelfs de menselijke ziel een lichamelijk verklaarbaar fenomeen en hij formuleert een ethiek die helemaal gebaseerd is op de impulsen van ons gevoelsleven.

Ook Jean-Jacques Rousseau legt in zijn beroemde boek *Emile, of Over de opvoeding* getuigenis af van een sceptische crisis, die daar beleefd wordt door zijn alter ego, een kapelaan uit de Savoie. Maar Rousseau creëert een andere uitweg dan La Mettrie, want met een volstrekt materieel geworden natuur kon hij geen genoegen nemen. Daarom mystificeerde en vergoddelijkte hij die natuur, zowel die in de mens zelf als die om de mens heen. De romantiek, de beweging die bij Rousseau begon, was een van de strategieën van de verlichting om met de ontstane impasse om te gaan. En Immanuel Kant vond een remedie voor de impasse in een theorie waarin twee werelden naast elkaar bestaan: die van de empirische, causaal gedetermineerde natuur en die van de vrijheid.

Onafhankelijk wezen

Het nieuwe mensbeeld dat in de achttiende eeuw gestalte kreeg, hangt met deze ontwikkeling samen. De mens begon steeds meer het idee te krijgen dat hij het wel zonder het traditionele godsgeloof kon stellen en begon zichzelf in toenemende mate te beschouwen als een onafhankelijk wezen dat zich op aarde en op aardse voorwaarden moest zien te redden.

De achttiende eeuw wordt dan ook de eeuw waarin de mens emancipeert en als zelfstandig

individu begint te opereren. ‘Autonomie’, het vermogen van de mens om over zichzelf te beschikken en zichzelf de wet te stellen, werd het nieuwe model, dat door denkers als Rousseau en Kant van contouren werd voorzien. Zoals eerder gezegd, definieert Kant in zijn essay *Wat is Verlichting?* (1784) de verlichting als ‘de bevrijding van de mens uit de onmondigheid waaraan hij zelf schuld draagt’; hij roept die mens vervolgens op tot zelfstandig denken: ‘Heb de moed om je van je eigen verstand te bedienen, dat is het motto van de verlichting.’ De grote staatkundige revoluties van het eind van de eeuw, die in Amerika en Frankrijk, dienen in samenhang met dit nieuwe mensbeeld te worden begrepen.

Het begrip ‘volkssoevereiniteit’ is er op de keper beschouwd een staatkundige extrapolatie van. De mens hoeft geen gezag boven zich te dulden, want hij is mans genoeg om eigen baas te zijn. Het is vooral van belang dat hij zich kan verzekeren van de solidariteit van zijn medemensen (solidariteit wordt in die dagen ‘broederschap’ genoemd). En hij hoeft zich niet te voegen naar wetten die van buitenaf worden opgelegd, of dat nu gebeurt op last van de Bijbel of op last van een absolute vorst.

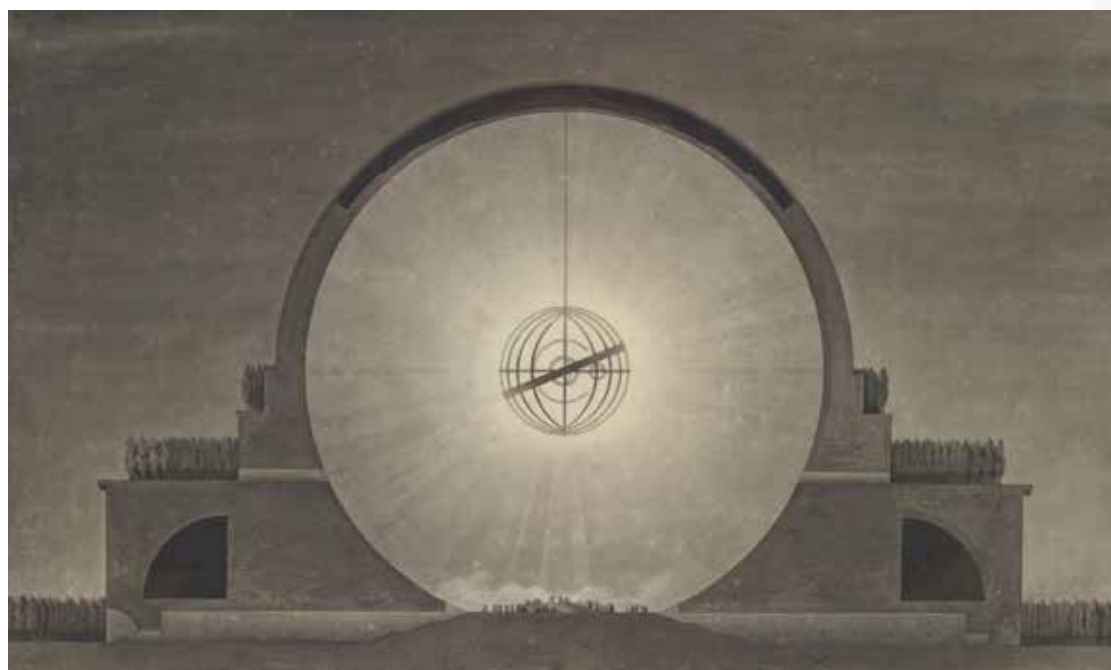
Mensenrechten

Ook de mensenrechten, zoals die worden vastgelegd in de grote documenten uit deze tijd, zoals bijvoorbeeld de *Bill of Rights* van Virginia en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring uit 1776, de amendementen op de Amerikaanse grondwet en de Verklaring van de rechten van de mens en de burger uit 1789, zijn met dat mensbeeld te verbinden. Het individu wordt in staat geacht zichzelf de wet voor te schrijven, om zelfstandig te handelen en te denken, en mag daarom ook zelf bepalen wat hij wil zeggen en door wie

hij zich wil laten regeren. De in eerdere eeuwen bijeengesprokkelde vrijheidsveroveringen (denk daarbij bijvoorbeeld aan de Engelse Magna Charta of aan ons eigen Plakkaat van Verlatinghe) kregen nu een completere levensbeschouwelijke basis. Wij, eenentwintigste-eeuwers, zijn erfgenamen van de verlichting. Wij herkennen de denkpatronen uit het tijdperk. Nog steeds, zelfs in nog sterkere mate dan de achttiende-eeuwers, maken we deel uit van een wereld die gedomineerd wordt door de wetenschappelijke blik. Nog steeds zien we het gevaar van die blik en vrezen we voor de nihilistische leegte die door die blik wordt blootgelegd.

‘De mens begon steeds meer het idee te krijgen dat hij het wel zonder het traditionele godsgeloof kon stellen’

Onze spirituele antwoorden zijn dan ook verwant aan die van de denkers uit het tijdperk. We kiezen bijvoorbeeld voor het materialisme, het conservatisme, voor de romantische betovering of voor een kantiaans aandoend vrijheidsidee om ons aan de sceptische afgrond te ontworstelen. En het nieuwe mensbeeld uit de verlichting, dat van de mens als autonoom wezen, is nog altijd het onze, waarbij uiteraard dient te worden aangetekend dat die autonomie steeds in ontwikkeling is, voortdurend groeistuipe doormaakt en verder wordt verfijnd. Ook de emancipatie van de vrouw, homoseksueel en de gekleurde mens zijn te verbinden met een mensbeeld waarin niemand, om wat voor reden dan ook, ondergeschikt hoeft te zijn aan anderen. Wij zijn kinderen van de verlichting – in die periode zijn we geworden wat we vandaag de dag zijn. ■

Ontwerp voor een monument voor Isaac Newton uit 1784. Midden in de gigantische bol, hoger dan de Piramide van Cheops, staat een sarcofaag met Newtons lichaam. Het ontwerp is nooit uitgevoerd. Architect: Étienne-Louis Boullée. Bron: Bibliothèque nationale de France.